

ГЕНЕЗИС ІНСТИТУТУ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ В НЕЗАЛЕЖНІЙ УКРАЇНІ

GENESIS OF THE STATE LANGUAGE INSTITUTE IN INDEPENDENT UKRAINE

Рябченко Т.О., к.ю.н.,
старший викладач кафедри конституційного права,
теорії та історії держави і права
Сумський державний університет

Мурач Д. В., студент I курсу
Навчально-науковий інститут прав
Сумського державного університету

У статті з'ясовано особливості генезису інституту державної мови в Україні у 1991–2019 роках. Основна частина дослідження присвячена аналізу закономірностей функціонування розглядуваного інституту, передумов сучасного етапу його розвитку, а отже, узагальненню чинників, що обумовили утвердження, остаточне закріплення на законодавчому рівні статусу української мови як державної мови в Україні, становлення української політичної нації. У межах даної статті значну увагу приділено характеристиці основних етапів генезису державної мови як інституту конституційного права, починаючи з 1991 року й донині.

Виокремлення періоду генезису інституту державної мови, що охоплює 1991–2019 роки, зумовлено відокремленням України від Радянського Союзу та здобуттям нею незалежності. Акцентується увага на стрімкому розвитку мовної системи у напрямі національної ідентичності. Події 1989–1991 років, на думку автора, дали поштовх для реалізації політики українізації як основи майбутнього розвитку ідентичності української нації. Проаналізовано передумови формування нормативних положень у царині мовної політики в незалежній Україні. Одним із основних чинників, що відображає політичне спрямування регулювання мовних відносин у державі, за визначенням автора, є суб'єктивна сторона владної верхівки. Виявлено закономірності динамічного розвитку інституту державної мови від російської до української мови як єдиної офіційної.

Предметом вивчення є чинне законодавство України, що регламентує мовні відносини, а отже, утвердження державної мови як правового інституту. Пропонується врахування певних особливостей правової системи, характерних щодо конкретного історичного періоду розвитку України. Такий підхід дозволяє виділити основні етапи генезису інституту державної мови та здійснити критичний аналіз нормативних механізмів функціонування цього інституту у розглядуваний період. З'ясовано особливості реалізації державної мовної політики. Зроблено висновок, що функціонування інституту державної мови дозволяє визначити основні напрями системного впливу конституційного права на мовні відносини, що є предметом цієї галузі права, характеризує взаємозв'язок соціальної та нормативної складових відповідних відносин.

Ключові слова: конституційно-правовий інститут, інститут державної мови, українська мова, етапи розвитку державної мови, незалежність України.

The article determines the features of the Genesis Institute of the state language in Ukraine 1991-2019 years. The main part of the study devoted to analysis of regularities of functioning of the considered Institute the requirements of the present stage of its development, and consequently, the synthesis of the factors that led to approval, the final consolidation at the legislative level the status of the Ukrainian language as the state language in Ukraine, the formation of Ukrainian political nation. In this article, significant attention is paid to the characteristics of the main stages of the Genesis of the state language as an institution of constitutional law, since 1991 to this day.

The allocation period of the Genesis of Institute of the state language, which covers 1991-2019 years, due to the separation of Ukraine from the Soviet Union and its independence. Focuses on the rapid development of the language system towards national identity. The events of 1989-1991, according to the author, have given impetus to the implementation of the policy of Ukrainization as the basis for future development of identity of the Ukrainian nation. Preconditions for the formation of regulations in the field of language policy in independent Ukraine. One of the major factors that reflects the political direction of the regulation of language relations in the state, by definition, is the subjective side of the power elite. The regularities of the dynamic development of Institute of the state language from Russian to Ukrainian language as the only official.

The object of study is the current legislation of Ukraine regulating language relations and, therefore, the adoption of the state language as a legal institution. It is proposed the specific characteristics of the legal system, characterized by a relatively specific historical period of development of Ukraine. This approach allows us to identify the main stages of the Genesis of the Institute of state language and to carry out a critical analysis of the regulatory mechanisms of functioning of this institution in the period under review. Found features of realization of state language policy. It is concluded that the functioning of the Institute of public language allows to define the main systemic effect of constitutional law on the linguistic relations that is the subject of this branch of law, characterizes the relationship of social and normative components of the respective relations.

Key words: constitutional legal Institute, the Institute of the state language, Ukrainian language, the stages of development of the state language, the independence of Ukraine.

Постановка проблеми. Ефективність регулювання мовних відносин в Україні досягається шляхом вдосконалення чинного конституційного законодавства та налагодження тісної взаємодії всіх структурних елементів системи конституційного права, передусім її системоутворюючих компонентів – інститутів конституційного права, зокрема, інституту державної мови. Під державною мовою розуміємо мову, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя. Інститут державної мови дослідники розглядають як систему юридичних приписів у сфері мовних відносин, що визначають правовий режим державної мови в окремій державі, забезпечують виконання органами державної влади внутрішніх (мова судочинства, мова державних актів та ЗМІ) та зовнішніх функцій (мова міждержавного, міжнародного спілкування) [1, с. 242].

Українська мова є одним із ключових чинників національної самобутності нашого народу, зміцнення державної єдності України, а отже, першочерговим завданням нині є належна законодавча регламентація її статусу як єдиної державної, удосконалення порядку застосування української мови у публічних сферах суспільного життя. Пріоритетними у сфері національної безпеки залишаються захист мовно-інформаційного простору держави, формування урядових структур для контролю за виконанням мовного законодавства. Успішне вирішення поставлених завдань залежить від співпраці право- і мовознавців, представників законодавчої та виконавчої гілок влади, а також від мовної свідомості громадян України. Зазначене актуалізує питання відповідності вимогам сьогодення стану врегульованості мовних відносин, що потребує водночас і з'ясування особливостей генезису інституту державної мови в Україні.

Стан наукової розробки. Відзначимо важливість впливу на формування методології дослідження основних періодів генезису інституту державної мови в Україні праць В. Заболоцького, Д. Грицяка, О. Куця, І. Огієнка, Є. Ткаченка, Ж. Шевчук, В. Шевченка та ін. Проблеми інститутів конституційного права у контексті досліджень, присвячених системі конституційного права України, розроблялися В. Мелашенком, О. Носенком, В. Погорілком, В. Федоренком та іншими українськими правознавцями. Разом із тим існує нагальна потреба у комплексному вивченні інституту державної мови в Україні, проблемних питань, пов'язаних із реалізацією державної мовної політики.

Метою статті є здійснення характеристики основних етапів генезису інституту державної мови в Україні у 1991–2019 роках, з'ясування особливостей формування національного мовного законодавства у незалежній Україні.

Виклад основного матеріалу. Надання українській мові статусу державної у 1989 р. [2] та закріплення цього статусу як одного з елементів конституційного ладу України у Конституції 1996 р. не зупинило процес неухильного витіснення української мови з багатьох сфер суспільного життя, зменшення її носіїв.

Важливим етапом розвитку правового регулювання мовних відносин стало прийняття Конституції України 1996 р., статті 10–12 якої визначають ключові положення щодо функціонування мов в Україні. Відповідно до статті 10 Конституції України державною мовою в Україні є українська мова, держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. Конституцією України гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України [3].

Державний статус української мови був конкретизований Рішенням Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 р. № 10-рп/99 щодо офіційного тлумачення статті 10 Конституції України [4]. У Рішенні акцентувалося на тому, що «українська мова як державна є обов'язковим засобом спілкування на всій території України при здійсненні повноважень органами державної влади та органами місцевого самоврядування (мова актів, роботи, діловодства, документації тощо), а також в інших публічних сферах суспільного життя, які визначаються законом. Поряд із державною мовою при здійсненні повноважень місцевими органами виконавчої влади, органами АРК та органами місцевого самоврядування можуть використовуватися російська та інші мови національних меншин у межах і порядку, що визначаються законами України». Конституційний Суд України підтвердив обґрунтованість підстав для надання статусу державної саме українській мові, що «повністю відповідає державотворчій ролі української нації, яка історично проживає на території України, складає абсолютну більшість її населення і дала офіційну назву державі».

Конфлікт довкола законодавчого унормування положень Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, прийнятої державами-членами Ради Європи 5 листопада 1992 р., за твердженням вітчизняних дослідників, став свідченням недосконалості механізмів державного регулювання мовної ситуації в Україні у розглядуваний період [5, с.160].

Як відомо, Україна приєдналася до Хартії 2 травня 1996 р. У цьому контексті раціональною є позиція авторів, які вважають, що взяття Україною відповідних зобов'язань і ратифікація Хартії 15 травня 2003 р. несли в собі інструменти для розв'язання етнічних непорозумінь між російськомовними й україномовними громадянами, надання якісно нового стану мовної ситуації кримських татар та інших мов меншин, а також для усунення перешкод утвердженню української мови як державної в Україні. Разом з тим політичне протистояння призвело

до некоректного тлумачення об'єкта і мети Хартії. Саме з цим пов'язують неконституційні рішення Харківської і Севастопольської міських рад та Луганської обласної ради 2006 р. про визнання російської мови регіональною [5, с.161]. Нагадаємо, що порядок застосування мов згідно з пунктом 4 частини першої статті 92 Конституції України визначається виключно законами України. А отже, зазначені односторонні рішення місцевих рад суперечать статтям 10 і 92 Конституції та не відповідають об'єкту Хартії (захист мов, котрим загрожує зникнення, а не мовні права національних меншин, що проживають у певних регіонах держави).

Очевидною стала потреба розробки законопроекту задля приведення Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» у відповідність із об'єктом і цілями Хартії. До того ж мовна політика в Україні свідчила, що лише декларування державного статусу української мови для повноцінного її утвердження в усіх сферах суспільного життя недостатньо, а тому необхідним є удосконалення механізму реалізації законодавства про функціонування української мови.

Проект Закону України «Про мову» від 25.01.2008 за своїм змістом був новою редакцією Закону УРСР «Про мови в УРСР» 1989 р. Законопроект «Про мови в Україні», зареєстрований у Верховній Раді України 07.09.2010 та відхилений і знятий із розгляду 01.02.2011, передбачав фактичне надання російській мові статусу другої державної мови в Україні.

Закон України «Про засади державної мовної політики» від 3 липня 2012 р. (зокрема, положення статей 7, 8, 11-15, 18, 25, 27) [6] суперечив Конституції і створював умови для домінування регіональної мови над державною, вибіркового захисту регіональних мов, також передбачав привілеї одним мовним групам (національним меншинам) та обмежував права інших, надавав право місцевим радам вирішувати питання щодо застосування заходів, спрямованих на використання регіональних мов або мов меншин. Була й порушена конституційна процедура його розгляду та ухвалення. За Рішенням Конституційного Суду України від 28.02.2018 цей Закон визнаний неконституційним [7].

Значним поступом на шляху до законодавчої регламентації політики у мовній сфері, розширення сфери функціонування української мови у суспільному житті, зміцнення її ролі в українському суспільстві та визначення її статусу як єдиної державної мови є прийняття 25 квітня 2019 р. Закону України «Про забезпечення функціонування української мови як державної» [8]. Чинним із 16 липня 2019 р. Законом урегульовано порядок функціонування і застосування української мови як державної у публічних сферах суспільного життя на всій території України. Українська мова має використовуватися органами державної влади та органами місцевого самоврядування. Визначене також коло осіб, які зобов'язані володіти державною мовою та застосовувати її під час виконання службових обов'язків.

Зауважимо, що дія розглядуваного Закону не поширюється на сферу приватного спілкування та здійснення релігійних обрядів. А тому для громадянина іншої держави на території України не буде жодних обмежень, окрім як володіння державною мовою. Закон не обмежує прав національних меншин і корінних народів. Особливості застосування мов національних меншин і корінних народів має бути визначено окремим законом відповідно до зобов'язань України згідно з Європейською хартією регіональних мов або мов нацменшин.

На нашу думку, дієвість положень Закону забезпечить подальший розвиток української державної мови як інституту конституційного права та водночас як державотворчого чинника української нації.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 липня 2019 р. схвалено Стратегію популяризації

української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава», що зумовлено необхідністю підвищення популярності та конкурентоспроможності української мови в Україні та світі [9]. Стратегія спрямована на формування розвинутого і функціонального мовного середовища, забезпечення реалізації нормативних приписів інституту державної мови у сфері національної безпеки, економічній, інформаційній, гуманітарній сферах.

Висновки. Таким чином, правовий інститут державної мови формувався шляхом об'єднання в єдину систему норм конституційного права, що визначали основні

аспекти функціонування державної мови як ключового елемента національної індивідуальності та самостійності України. Інститут державної мови пройшов процес тривалих динамічних змін та нині визначив україномовний пріоритет. У досліджуваний період інститут державної мови, нормативні механізми його функціонування, мовна політика пройшли відсторонення від радянсько-російського напрямку до самостійного українського. Сьогодні українська мова визнана єдиною офіційною державною мовою, що стало важливим етапом утвердження національної ідентичності України у сфері мовних відносин.

ЛІТЕРАТУРА

1. Шевченко В. С. Становлення інституту державної мови в Україні. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 3 (277). С. 241–245.
2. Про мови в Українській РСР : Закон УРСР від 28.10.1989. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=8312-11>.
3. Конституція України від 28.06.1996. № 254к/96-ВР. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254k/96-вр>.
4. Рішення Конституційного Суду України від 14 грудня 1999 року № 10-рп/99 (справа про застосування української мови) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-99>.
5. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом. Київ : ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2008. 398 с.
6. Про засади державної мовної політики : Закон України від 03.07.2012. № 5029-VI (втратив чинність) URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5029-17>.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 57 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) Закону України «Про засади державної мовної політики» від 28.02.2018. № 2-р/2018. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-18>.
8. Про забезпечення функціонування української мови як державної : Закон України від 25.04.2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2704-19>.
9. Стратегія популяризації української мови до 2030 року «Сильна мова – успішна держава» від 17.07.2019. № 596-р. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/596-2019-%D1%80>.